

процедурних норм. Упорядкованості кримінально-процесуальної діяльності сприятиме й ієрархічне закріплення завдань, що вирішуються у сфері кримінального судочинства в новому КПК, що, на наш погляд, визначить рівень значимості дій правозастосувачів, спрямованих на їх реалізацію¹.

Отже, лише ритмічне, своєчасне та послідовне здійснення кримінально-процесуальної діяльності обумовлює необхідну її тривалість — *стислість* (*короткість* охоплення діяльністю мінімальної кількості часу в межах встановлених законом строків), проте не на шкоду якості здійснення діяльності, а в раціональному їх поєднанні. Запропонований набір стандартів до динаміки кримінально-процесуальної діяльності не претендує на вичерпний перелік усіх її суттєвих рис, а є лише відправною теоретичною конструкцією, яка визначає напрями наповнення цих основних вимог специфічним для сучасного кримінального судочинства змістом з метою його оптимізації та ефективного вирішення комплексу правових завдань².

*Рекомендовано до друку на засіданні сектору дослідження проблем судової діяльності ІВПЗ АПРН України (протокол № 3 від 2 вересня 2009 р.).
Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. С. Зеленецький.*

¹ Про ієрархічність побудови цілей та завдань кримінального судочинства докладніше див.: Глинська Н. В. Завдання сучасного кримінального судочинства // Засади кримінального судочинства та їх реалізація в законотворчій і правозастосовчій діяльності: Тези доп. та повідомл. наук.-практ. конф. (Київ, 3 квіт. 2009 р.). — К.: Атіка, 2009. — С. 100–102.

² Забезпеченню короткості в діяльності правозастосовчих органів сприятиме реалізація на законодавчому рівні закладених в Концепції реформування кримінальної юстиції України, затвердженій Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008, напрямків реформування кримінально-процесуального законодавства щодо: чіткого визначення в законі конкретних процесуальних строків як на досудовому, так і судовому провадженні, спрощення загального порядку кримінального судочинства, запровадження до кримінального процесу певних прискорюючих процедур та пошуку оптимальних форм розв'язання конфліктів, попередження випадків навмисного затягування процесу його учасниками (передбачення механізмів запобігання зловживанням наданими процесуальними правами (надання недостовірної інформації, затягування провадження тощо)).

УДК 343.98

В. Ю. Шепітько, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент АПРН України, завідувач лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Інституту вивчення проблем злочинності АПРН України, м. Харків

В. А. Журавель, доктор юридичних наук, професор, завідувач сектору дослідження проблем прокурорської діяльності та досудового слідства Інституту вивчення проблем злочинності АПРН України, м. Харків

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ЗАСОБИ: ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ

Підвищення ефективності діяльності слідчих органів залежить насамперед від якості розроблених криміналістикою методів, прийомів та засобів здійснення досудового розслідування. Досягнення мети кримінального судочинства не можливе без застосування оптимальної системи процесуальних дій, здійснення ретельної підготовки до їх проведення, обрання найбільш доцільних тактичних прийомів у ситуаціях, що склалися, тощо. Більше того, самі слідчі завжди конче зацікавлені в обранні таких методів, прийомів та засобів, пізнавальні можливості яких найбільш повно сприяють вирішенню завдань щодо одержання правдивих показань, визнання вини, виявлення і закріплення певних слідів злочину в матеріальній обстановці або в пам'яті людей, розв'язання конфліктної ситуації, мінімізації тактичного ризику і недопущення настання негативних наслідків, упередження і подолання протидії розслідуванню.

Серед сучасних криміналістичних розробок особливе місце посідають організаційно-тактичні засоби здійснення досудового розслідування. Як видається, до причин такої спрямованості наукових досліджень передусім слід віднести, з одного боку, відповідний

рівень теоретичних розробок в зазначеній галузі криміналістичних знань, а з іншого — потреби практики щодо необхідності комплексного проведення слідчих дій, оперативно-розшукових, організаційно-технічних та інших заходів, тактичних прийомів з метою вирішення таких завдань розслідування, розв'язання яких іншими, не сукупними засобами просто неможливо. При цьому йдеться про поєднання як організаційно-управлінських, так і суто тактичних підходів до здійснення досудового розслідування, тобто створення таких системних структур розслідування, які б забезпечували оптимальність його провадження. У даному разі під управлінням розуміється свідомо вольова дія на організований об'єкт з метою утримання його в організованому стані або приведення його в бажаний стан. Управляти — означає передбачати, керувати, координувати, контролювати¹. У свою чергу, організація як процес упорядкування розслідування шляхом раціонального вибору, розподілу сил, знарядь, засобів, які має у своєму розпорядженні слідчий, створення і використання оптимальних умов для досягнення цілей судочинства² передує управлінню, поєднується з ним, є необхідною передумовою успішного управління. «Саме через організацію, — наголошує А. В. Дулов, — досягається мета управління будь-яким процесом. Організація є практичною реалізацією, найважливішим елементом процесу управління»³.

Зазначене стимулювало науковців до запровадження поняття «організаційно-тактичні засоби», а також необхідності розроблення відповідної теоретичної концепції і реалізації її положень у практику розслідування злочинів.

Поняття «організаційно-тактичні засоби» в криміналістиці є доволі новим, яке нечасто зустрічається і стосовно змісту якого на сьогодні не існує єдиної точки зору серед учених-криміналістів. Ось чому з'ясування сутності поняття «організаційно-тактичні засоби» необхідно здійснювати в контексті розгляду засобів криміналістич-

¹ Див.: Керженцев П. М. Принципы организации / П. М. Керженцев. — М. : Изд-во МГУ, 1968. — С. 42.

² Див.: Ларин А. М. Расследование по уголовному делу. Планирование, организация / А. М. Ларин. — М. : Юрид. лит., 1970. — С. 59.

³ Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений / А. В. Дулов. — Минск : Изд-во БГУ, 1979. — С. 75.

ної тактики в цілому. Так, В. П. Бахін, І. В. Гора, П. В. Цимбал вважають, що головними засобами криміналістичної тактики є тактичні прийоми й рекомендації, а також слідчі дії, в рамках яких вони реалізуються¹. У навчальній криміналістичній літературі до засобів криміналістичної тактики найбільш часто відносять тактичні прийоми, тактичні рекомендації, тактичні комбінації і тактичні операції².

Як видається, окремі положення із наведених суджень є доволі дискусійними. Зокрема, викликає певне заперечення віднесення слідчих дій до розряду тактичних засобів. Навпаки, всі існуючі тактичні засоби, і насамперед прийоми та рекомендації, реалізуються в межах проведення слідчих дій, і вже з цієї причини самі слідчі дії не можуть розглядатися як засоби криміналістичної тактики. Усе ж таки треба виходити з того, що слідчі дії — це передусім передбачений законом процесуальний інструментарій доказування. Не можемо погодитись і з віднесенням тактики окремої слідчої дії до тактичних засобів, оскільки «криміналістична тактика» в семантичному розумінні — це своєрідне мистецтво проведення окремих слідчих і судових дій та оперативно-розшукових заходів, це найбільш ефективна, раціональна форма діяльності слідчого, судді, оперативного співробітника. Тактика слідчої дії і є сукупність тактичних засобів, тобто прийомів та рекомендацій у різному їх сполученні (систем, комплексів), котрі спрямовані на вирішення різноманітних завдань у ситуаціях, що виникають.

При визначенні найбільш істотних ознак, які притаманні організаційно-тактичним засобам, слід виходити з того, що в цьому понятті поєднуються як організаційні, так і тактичні засади здійснення досудового розслідування. При цьому під організаційними засадами розуміють оптимальне взаєморозташування і взаємозв'язок елементів певного комплексу (комбінацій, операцій), провадження яких обумовлене єдиною метою та здійснюється в певних умовах

¹ Бахін В. П. Криміналістика : курс лекцій. Ч. 1 / В. П. Бахін, І. В. Гора, П. В. Цимбал. — Ірпінь : Акад. ДПС України, 2002. — С. 179.

² Див.: Криміналістика : учеб. для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская. — М. : Изд. гр. НОРМА — ИНФРА-М, 1999. — С. 456; Криміналістика : підручник / кол. авт.: В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. ; за ред. В. Ю. Шепітька. — 4-те вид., переробл. і допов. — Х. : Право, 2008. — С. 133; та ін.

місця і часу. У свою чергу, тактичні засади передбачають вибірковість, варіантність, ситуаційну залежність, доцільність у застосуванні певних засобів і їх спрямованість на вирішення локальних (проміжних) завдань розслідування.

Організаційно-тактичні засоби здійснення досудового розслідування — це різновид засобів криміналістичної тактики, відмінними особливостями яких є поєднання в них організаційних та тактичних засад. У зв'язку з цим під організаційно-тактичними засобами здійснення досудового розслідування слід розуміти оптимальну сукупність взаємозв'язаних єдиною метою дій (слідчих, оперативно-розшукових, організаційних) та тактичних прийомів, які при комплексному їх застосуванні спрямовані на забезпечення найбільш ефективного вирішення тактичних (локальних, проміжних) завдань, що виникають у певних слідчих ситуаціях. Тому до організаційно-тактичних засобів здійснення досудового розслідування слід віднести системи тактичних прийомів (тактичні комбінації) і тактичні операції. Саме вони у своїй єдності забезпечують оптимальне вирішення тактичного завдання й утворюють певну систему організаційно-тактичних засобів, і саме до них виникає потреба у проведенні відповідних досліджень.

Щодо проблем формування організаційно-тактичних засобів, то, як видається, можна виокремити два аспекти. Перший пов'язаний із процедурою їх розроблення, а другий — із можливістю їх реалізації в повсякденній практиці розкриття та розслідування злочинів. Умовно ці аспекти, на нашу думку, можна назвати «утворюючий, творчий» та «діяльнісний, практичний». Зазначені аспекти знаходяться у певному діалектичному взаємозв'язку, оскільки самі по собі тактичні прийоми (тактичні комбінації) і тактичні операції мало що значать для практики розслідування злочинів, якщо порядок їх використання з цією метою не забезпечено організаційно, якщо вони розроблені без врахування реальних потреб практики і якщо, на рещті, вони не стали надбанням слідчих, дізнавачів, оперативних працівників при їх навчанні (професійній підготовці).

При побудові систем тактичних прийомів необхідно виходити з концептуального твердження, що будь-яка система — це не проста сукупність компонентів, не будь-який їх перелік, а лише така по-

будова, яка передбачає організацію їх у вигляді цілісного утворення, в якому складові взаємопов'язані, посідають відповідне місце у певній послідовності та виконують необхідні функції.

Систематизацію тактичних прийомів проведення окремих слідчих дій доцільно здійснювати з урахуванням таких системоутворюючих ознак:

– система має функціонувати як певний цілісний організм, де кожний тактичний прийом посідає своє місце та виконує необхідні функції;

– система тактичних прийомів має являти собою логічну послідовність елементів, які до неї входять та перебувають у причинно-наслідковому і субстанціональному зв'язку між собою;

– елементи системи можуть взаємодіяти із зовнішнім середовищем і змінювати при цьому свій зміст або внутрішню будову. При взаємодії системи із середовищем система виконує активну роль;

– компоненти системи тактичних прийомів окремих слідчих дій (огляду, обшуку, допиту, пред'явлення для впізнання та ін.) мають певне диференційоване розташування відповідно до мети і ситуаційної зумовленості. При цьому компоненти системи взаємозалежні і взаємодіють у межах цієї системи, будучи її підсистемами;

– система (підсистема) тактичних прийомів може збігатися за формою прийомів, але відрізнятися за їх конкретним змістом і особливостями використання;

– будь-яка система тактичних прийомів має виконувати свої функції, переслідуючи суворо визначені цілі;

– система прийомів повинна працювати тільки у відповідній ситуації, при якій вона є оптимальною. Вибірковість системи виявляється у тому, що застосовуються ті з її підсистем, що сконструйовані для роботи у ситуації, яка склалася на даний момент¹;

– система передбачає найбільш доцільну послідовність застосування прийомів та їх характер. У свою чергу, тактичні прийоми можуть виконувати свою пізнавальну й організаційну роль тільки

¹ Див.: Богинский В. Е. Системы тактических приемов допроса / В. Е. Богинский // Криминалистика и судебная экспертиза : респ. межвед. науч.-метод. сб. — Киев : Вища шк., 1979. — Вып. 18. — С. 60.

у тому випадку, якщо вони будуть мати рухливість, пластичність, гнучкість¹;

– система тактичних прийомів приписує певний порядок у використанні тактичних прийомів: їх форму, зміст, послідовність застосування, що дозволяє передбачати настання цілком визначеного результату у випадку їх використання.

Отже, система тактичних прийомів — це упорядкована сукупність (комплекс, комбінація) взаємопов'язаних і взаємообумовлених прийомів, яким притаманні цільова спрямованість і вибірковість у процесі їх реалізації.

Щодо такого організаційно-тактичного засобу, як «тактична операція», то його виникнення зумовлене передусім потребами практики у комплексному проведенні слідчих дій, оперативно-розшукових, ревізійних та інших заходів з метою вирішення тактичних завдань розслідування. В. О. Коновалова зазначає, що на сьогодні серед теоретичних проблем криміналістичної тактики викликає інтерес концепція тактичних операцій як своєрідної форми розслідування, що об'єднує організаційні, слідчі та оперативно-розшукові дії для швидкого й ефективного вирішення слідчих завдань².

З огляду на висловлені в криміналістичній літературі судження щодо поняття, природи, призначення тактичних операцій вважаємо за доцільне запропонувати такі узагальнюючі висновки, які необхідно враховувати при формуванні цього організаційно-тактичного засобу:

– тактична операція — це поєднання однойменних або різноіменних слідчих дій, оперативно-розшукових, організаційних заходів, спрямованих на виконання проміжного завдання розслідування у даній слідчій ситуації;

– тактична операція — це організаційно-тактичний засіб, який визначає найбільш доцільну послідовність проведення дій, їх черговість, порядок, що має сприяти оптимізації розкриття і розсліду-

¹ Див.: Коновалова В. Е. Следственная тактика: принципы и функции / В. Е. Коновалова, А. М. Сербулов. — Киев : РИО МВД УССР, 1983. — С. 126.

² Коновалова В. Е. Концепция криминалистической тактики: прогнозы развития / В. Е. Коновалова // Актуальні проблеми криміналістики : матеріали міжнар. практ. конф. — Х. : Гриф, 2003. — С. 68.

вання злочинів, передбачає встановлення взаємозв'язку і взаємозалежності між окремими слідчими діями, оперативними й організаційними заходами;

– типові тактичні завдання, як і тактичні операції, виявляються і систематизуються при розробці методик розслідування окремих видів злочинів, але не будь-яке типове завдання породжує типову операцію, тому що завдання може бути вирішено і за рахунок проведення однієї слідчої дії. У зв'язку з цим тактична операція виникає тоді, коли тактичне завдання неможливо розв'язати іншими засобами й у інший спосіб;

– сутність тактичної операції слід досліджувати в нерозривній єдності із завданнями розслідування. Більше того, гносеологічні помилки щодо визначення рівня завдань даються взнаки й при виокремленні тактичних операцій і як наслідок появи в криміналістичній літературі пропозицій щодо формування таких тактичних операцій, які суперечать їх концепції. Так, В. В. Лисенко на початковому етапі розслідування легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, виокремлює такі тактичні операції, як «викриття злочинця», «збирання доказової інформації»¹. Як ілюстрацію тактико-криміналістичних операцій І. М. Комаров розглядає таку, як «збирання, дослідження та оцінка непрямих доказів причетності особи до злочину»².

Наведені організаційні форми за їх метою, спрямованістю, колом вирішуваних завдань навряд чи можна віднести до розряду тактичних операцій. Видається, що в цих випадках спостерігається деяке перебільшення значущості такої категорії, як тактична операція, і надання їй не властивих функцій. Звісно, що остання характеризується вибірковістю та ситуаційною зумовленістю і спрямована на оптимальне вирішення тактичного (проміжного) завдання розслідування, що досягається правильною організацією проведення слідчих дій та оперативно-розшукових заходів. У зв'язку з цим ви-

¹ Лисенко В. В. Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування податкових злочинів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / В. В. Лисенко. — К., 2006. — С. 24.

² Комаров І. М. Криміналістическіе операції в досудебном производстве / І. М. Комаров. — Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2002. — С. 167.

рішення такого завдання, як збирання доказової інформації, аж ніяк не можна віднести до розряду тактичних, оскільки воно є головним завданням усього досудового розслідування, що впливає з диспозиції відповідної статті КК України та предмета доказування. У цьому питанні ми солідарні з В. Є. Корноуховим, який відзначає, що збирання (більш точно — формування) доказів пронизує увесь процес розслідування так само, як і їх дослідження та оцінка, тобто дана процедура охоплює в цілому процес розслідування, а тому напевно чи може бути тактичною операцією¹;

– кожна тактична операція повинна мати своє чітко визначене змістовне наповнення у вигляді комплексів слідчих дій та оперативно-розшукових заходів, які б мали достатньо вузьку спрямованість і забезпечували реалізацію певного тактичного (проміжного) завдання;

– тактичні операції доцільно розробляти у контексті формування відповідної окремої криміналістичної методики, тобто вони мають бути її невід’ємною складовою, виходити із конкретних тактичних завдань, що стоять перед слідчим, і бути максимально «прив’язані» до типових слідчих ситуацій. Головним є не те, яку назву мають ці тактичні операції, а які слідчі дії й оперативно-розшукові заходи входять до їх структури, на вирішення яких завдань вони спрямовані та в якій послідовності виконуються.

Отже, організаційно-тактичні засоби здійснення досудового розслідування як різновид засобів криміналістичної тактики поєднують у собі організаційні та тактичні засади, що надає можливість при комплексному їх застосуванні забезпечувати найбільш ефективне вирішення тактичних (локальних, проміжних) завдань, що виникають у певних слідчих ситуаціях.

Рекомендовано до друку на засіданні лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» ІВПЗ АПРН України (протокол № 4 від 2 вересня 2009 р.).

Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. О. Коновалова.

¹ Корноухов В. Е. Методика расследования преступлений: теоретические основы / В. Е. Корноухов. — М. : Норма, 2008. — С. 126.

УДК 343.98

В. М. Шевчук, кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, м. Харків

МЕТОДОЛОГІЯ КРИМІНАЛІСТИКИ: ДИСКУСІЇ, «НОВАЦІЇ», ПЕРСПЕКТИВИ

Становлення і розвиток криміналістики як самостійної науки закономірно пов’язані з формуванням системи методів наукового пізнання цієї науки, які визначаються й обумовлюються комплексом вирішуваних криміналістикою завдань, її функціями, цілями й особливостями об’єктів вивчення і пізнання. Неможливо забезпечити подальший розвиток криміналістичної науки, не маючи і не використовуючи для цього необхідні методи наукового пізнання, спеціально пристосовані для дослідження таких специфічних явищ, як злочини і діяльність по їх виявленню, розслідуванню і попередженню.

Разом із тим останнім часом у криміналістичній літературі з’являються протилежні думки і наукові підходи відносно деяких питань методології криміналістики, які мають дискусійний характер¹.

У 2000 р. у світ вийшла робота Г. О. Зоріна «Криміналістична методологія», у якій автор робить спробу систематизувати і провести аналіз методів криміналістики. У висновках він зазначає, що «із втратою марксизму-ленінізму як всеперемагаючого вчення криміналістика “осиротіла” з ідеологічної точки зору. Потускнілі ідеали обіцяного світлого майбутнього не знайшли собі адекватної заміни. Їх поступово почали витісняти песимістичні перспективи

¹ Див.: Головин А. Ю. Еще раз к вопросу о методологии криминалистики // Уголовно-процессуальные и криминалистические чтения на Алтае: Материалы ежегод. межрегион. конф., посвящ. памяти Заслуж. юриста РФ, проф. Тихонова Е. Н. / Под ред. В. К. Гавло. — Барнаул: Изд-во Алтайск. ун-та, 2008. — Вып. 7–8. — С. 87–90; Корноухов В. Е. Методика расследования преступлений: теоретические основы. — М.: Норма, 2008. — С. 172, 173; Колдин В. Я., Крестовников О. А. Криминалистическая методология // Криминалистика: информационные технологии доказывания: Учебник / Под ред. В. Я. Колдина. — М.: Зерцало, 2007. — С. 30–105; та ін.